

תוכן העניינים

1	מבוא
9	מתודולוגיה
12	המקורות
חלק ראשון: בדרך אל כס הרבנות	
21	פרק ראשון: הלומות, שאיפות – ומציאות
21	א. בית גידולו של רב קהילתי
28	ב. הסמיכה
32	ג. אל תיתן לרבנות חילך
38	ד. היעדר הרב הוא ההוויה
47	פרק שני: למען ישכון כבוד בתוכנו – תהליך הבחירה
47	א. ניקח לנו רב
55	ב. אין נביא בעירו
60	ג. וייסעו מארבע כנפות הארץ
67	ד. שדכנים של ערים פנויות
69	ה. אין בושת, אין צדק ואין אמונת אוהב
79	פרק שלישי: בכסף ובשווה כסף – קניית המשרה
79	א. בכסף, בשטר ובביאה
93	ב. נבלה נעשתה בישראל
110	ג. הנותן הזה מה יעשה?
114	פרק רביעי: על סף הארץ המובטחת
114	א. הדרשה – דברים המתקבלים על הלב
120	ב. ממכתב רבנות לכתב רבנות
134	אפילוג: 'למי שהוא גדול בתורה'?

חלק שני: רב בקהילתו

- 139 **פרק חמישי: על כס הרבנות**
- 139 א. ברוך הבא!
- 142 ב. עבודת אב"ד
- 156 ג. פעילות ציבורית
- 159 **פרק שישי: בין רב לקהילה**
- 159 א. שניים משמשים בכתר אחד
- 165 ב. בחסד הגביר תלויה כלכלתו – בין הרב לעילית המקומית
- 171 ג. זה מכשיר וזה מטריף – בין הרב לקצב ולשו"ב
- 176 ד. הרב מוציא משפט מעוקל – בין הרב לדיינים
- 182 ה. עבדי עולם אל ההמון – בין הרב ל'עמך'
- 190 **פרק שביעי: אני וביתי**
- 190 א. יפה עניות לרב
- 204 ב. עזר כנגדו – אשת הרב
- 211 **פרק שמיני: אל מול פני המציאות**
- 211 א. דבר שהכול דשים בו
- 214 ב. חונים במקום שבאו – והולכים הלאה
- 229 **אפילוג: מרא דאתרא?**
- 235 **רשימת המקורות**
- 235 מקורות ראשוניים
- 279 ספרים ומאמרים
- 308 **מפתח עניינים**
- 312 **מפתח אישים**
- 319 **מפתח מקומות**

מבוא

העיסוק בתולדות הרבנות, ענף צעיר יחסית בהיסטוריוגרפיה של תולדות ישראל, פנים רבות לו. בראשיתו ניתנה הדעת בעיקר לתיעוד רב ומפורט ככל האפשר של רבנים שכיחנו בקהילות שונות. מהלך זה הניב שורה ארוכה של כרוניקות רבניות שנודע להן תפקיד חשוב ביותר בחקר עולם הרבנות.¹ בשלב הבא, שאפשר לראותו כשלב המעבר מאיסוף נתונים ומיונם למחקר היסטורי מודרני, הופיע מספר מצומצם ביותר של עבודות העוסקות בעולם הרבני בכללותו.² בו בזמן התקיימה ואף זכתה לפריחה הסוגה ההגיוגרפית שבמוקד עניינה עמד בעיקר תיאור עולמן הלבדני, הרוחני והציבורי של דמויות רבניות ידועות.³ בעשורים האחרונים, עם התגברות העניין בהיסטוריה חברתית, ניסו חוקרים שונים להתחקות אחר היבטים חברתיים וכלכליים בעולמו של הרב הקהילתי, ובהם מוסד הרבנות הקהילתית, התפתחותו ומשמעויותיו החברתיות.⁴ חוקרים אלה, שהבולטים בהם הם מרדכי ברויאר, אברהם גרוסמן, ישראל יובל ויצחק זימר, התמקדו בעיקר בקהילות היהודיות באשכנז ובעולם הרבנות הימ־ביניימי.⁵ בהיקף מצומצם יותר ניתנה הדעת, גם לעולמה של הרבנות בקהילות נוספות באירופה, דוגמת מחקריהם של חיים ברקוביץ' ושמעון שוורצפוקס על הרבנות בצרפת,⁶ של ראובן בונפיל ודניאל

- 1 באדר, מדינה; בובר, אנשי שם; הנ"ל, קריה; ביבר, אוסטרעא; וונדר, גליציה; מרקוביץ', נובהרדוק; פסיס, דובנה; שטיינשניידר, וילנה; פרידמן, אוצר הרבנים; וונדר, גליציה; Brocke, Biographies; Wilke, Biographeis
- 2 אסף, רבנות; הורודצקי, רבנות; זעירא, רבותינו; כ"ץ, רבנות; Schwarzfuchs, Rabbinat
- 3 ראו למשל איש הורוויץ, תולדות; גולדברג, תולדות; דבורץ, אפשטיין; הירשער, ארזים; וקסמן, אפשטיין; חננאל, הגאון מלובלין; כצמן, שפירא; לוין, חריף; לונסקי, ווייצעל; מאירוביץ', ש"ק; סורסקי, גרוזינסקי; סליפוי, צירלסון; רפאלי, חריף.
- 4 ראו למשל כ"ץ, רבנות.
- 5 ברויאר, אשכנז; הנ"ל, מעמד הרבנות; גרוסמן, רבנות; זימר, חכמים; יובל, חכמים בדורם; Rosensweig, Rabbi
- 6 ברקוביץ', הרבנות; שוורצפוקס, רבנות; Berkovitz, Leadership; idem, Patterns

לויזן על הרבנות בקהילות איטליה,⁷ של מיכאל סילבר על הרבנות בהונגריה,⁸ וכן של חוקרים נוספים, על אודות עולם הרבנות במרכזים אחרים באירופה.⁹ אנו עדים גם לעניין הרב שעורר מוסד הרבנות בקרב חוקרי תולדות היהודים בצפון אמריקה¹⁰ ובקהילות ישראל בארצות המזרח.¹¹

עולם הרבנות המזרח אירופי, שהוא עיקרו של ספר זה, לא נעדר כמובן מהשיח המחקרי. הדיון בו התאפיין בשלוש מגמות עיקריות: גאוגרפית, כרונולוגית ותמטית. בהקשר הגאוגרפי, החוקרים נתנו דעתם, בראש ובראשונה, למתרחש בגליציה ובפולין, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בעבודותיהם של חיים גרטנר ורחל מנקין על הרבנות בגליציה,¹² ושל אדם טלר וגרשון בקון על הרבנות בפולין.¹³ עם זאת, רבנות הקהילות היהודיות ב'תחום המושב', האזור שבו התרכזה מרבית האוכלוסייה היהודית עד שלהי המאה התשע עשרה, ובכלל זה מרחב התרבות היהודית-ליטאית, נעדרת כמעט לחלוטין מתמונת המחקר. בהקשר הכרונולוגי ניכר שבשונה ממחקר עולם הרבנות בגליציה, חוקרי עולם הרבנות בפולין התמקדו בתקופה שעד שלהי המאה השמונה עשרה, כמחקריו של אדם טלר,¹⁴ או בהיבטים שונים של הרבנות בפולין במחצית הראשונה של המאה העשרים, כעולה ממחקריהם של גרשון בקון ואסף קניאל.¹⁵ עולם הרבנות הקהילתית במאה התשע עשרה, הן בפולין והן בתחום המושב, לא זכה כמעט לעיון ונדחק לשולי הדיון.

באשר להיבט התמטי, ניכר ביותר העניין הרב שגילו מרבית החוקרים בעולמם של רבנים ידועי שם שחיו ופעלו בקהילות גדולות ומפורסמות, דוגמת משה סופר (חת"ם סופר), עקיבא איגר, יצחק אלחנן ספקטור, שלמה קלוגר, יוסף שאול נתנזון, וכן רבנים מפורסמים שלא כיהנו כרבני קהילות, דוגמת הגאון מווילנה וישראל ליפקין (סלנטר).¹⁶ קבוצה נוספת מתוך העולם הרבני שזכתה לעיון ולדיון מחקרי הם ראשי הישיבות הגדולות שנוסדו במזרח אירופה החל

7 בונפיל, רבנות באיטליה; Lewin, Venice

8 סילבר, הונגריה.

9 Duschinsky, Great Synagogue; Greenbaum, Rabbinate; Koss, Refugees;

Miller, Moravia; Neumann, Alba Iulia

10 ראו למשל קפלן, אורתודוקסיה; Caplan, Salaries

11 בניהו, מרביץ תורה; זהר, מזרח; הנ"ל, הלכה; הראל, מאבק; הנ"ל, תככים.

12 גרטנר, הרב; הנ"ל, רבנות; מנקין, אורתודוקסיה; הנ"ל, גליציה.

13 Bacon, Conference; idem, Disputes; Teller, Tradition; idem, Laicization

Teller, Tradition; idem, Laicization

15 קניאל, המזרחי; idem, Rabbis; Bacon, Politics;

16 ראו למשל אטקס, יחיד בדורו; הנ"ל, ר' ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר, ירושלים

תשמ"ב; כהנא, כתיבה הלכתית; הנ"ל, מהנודע ביהודה; גרטנר, רבנות; הנ"ל, השפעה.

מראשית המאה התשע עשרה, דוגמת חיים מוולוז'ין, נפתלי צבי יהודה ברלין, אליעזר גורדון, ואחרים.¹⁷ ואולם, מי שלא נמנו עם שתי קבוצות אלה, קרי – רבני הקהילות העירוניות והעיריות בתחום המושב, שהיוו את רוב רובו של העולם הרבני בן הזמן, זכו לתשומת לב מועטה ביותר. למעט עבודות מעטות מאת עמנואל אטקס, יצחק ברזילי, יוסף שלמון, שאול שטמפפר ומיכאל סטניסלבסקי,¹⁸ נותר עולם הרבנות בתחום המושב ככלל, ובתרבות היהודית-ליטאית בפרט, ובעיקר עולמם של רבני 'השורה השנייה' – רבני הקהילות הבינוניות והקטנות – מחוץ לדין המחקרי. מי שהיטיב לבטא את מהותו ומידתו של חסר זה היה סטניסלבסקי, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בדברים שכתב לפני כעשור שנים:

ידיעותינו על הרבנות ברוסיה בתקופה הצארית – קבוצת הרבנים הגדולה בעולם במאה התשע-עשרה וייתכן שאף בכל ההיסטוריה היהודית – מועטות ביותר. אין בידינו אפילו סקירה ראשונית של הרבנות בליטא, בבלארוס, באוקראינה, בפולין הקונגרסאית או באזורים שמחוץ לתחום המושב/ בעת החדשה [...] כך, אפילו במונחים של היסטוריה אינטלקטואלית או של תולדות ההלכה, מרבית הדמויות המשמעותיות בהיסטוריה המורכבת של האורתודוקסיה היהודית באירופה לא זכו למחקר על ידי היסטוריונים ביקורתיים. אנו חסרים אפילו ביבליוגרפיה ראשונית של חיבוריהם, ובוודאי של חיבוריהם של אלפי הרבנים האחרים הידועים פחות. ההיסטוריה החברתית של הרבנות ברוסיה לא זכתה לבחינה מחקרית ראויה: השאלות הבסיסיות שעלינו לשאול אודות הרבנות באימפריה הרוסית – מה היה מספר הרבנים, מעמדם החברתי, מצבם הכלכלי, תהליכי ההסמכה, מערכת היחסים שלהם עם המנהיגות הקהילתית, קווי האפיון של פעילותם הקהילתית וההלכתית, התפיסה השיפוטית שלהם כמו גם מידת הסמכות השיפוטית לה זכו – עדיין לא זכו למענה כלשהו.¹⁹

למעשה, מבטא חסר זה תופעה רחבה יותר, וכוונתי לעיסוק המחקרי הדל במכלול ההיבטים החברתיים והכלכליים של החברה היהודית המסורתית שחיה באזור זה במאות שמונה עשרה-עשרים. דומה שאת הסיבה למצב זה יש לתלות,

17 ראו למשל בלידשטיין, הנצי"ב, עמ' 466-497; שטמפפר, ישיבה; Etkes, Crisis
 18 אטקס, ליטא; הנ"ל, למדנות; שלמון, מוהליבר; הנ"ל רבינוביץ; Barzilay, Ilya;
 Stampfer, Inheritance; idem, Missing Rabbis; Stanislawski, Rabbinate
 19 Stanislawski, Rabbinate, p. 433. וראו גם Bowers, Conflicts, p. 6; לוריא, חב"ד, עמ' 49.

בצד קשיים אובייקטיביים של מגבלות בנגישות לתיעוד ארכיוני,²⁰ גם בתהליכי השינוי האידאולוגיים, הפוליטיים, הדמוגרפיים, התרבותיים והגאוגרפיים שעברה החברה היהודית בתחום המושב במהלך המאה התשע עשרה. תהליכים אלה, ששינו לבלי הכר את פניה של חברה זו, גרמו מטבע הדברים למיקוד עניינם של החוקרים בנושאים כבדי משקל, דוגמת החסידות ומתנגדיה, הנאורות היהודית, הזרמים האידאולוגיים החדשים – הסוציאליזם והלאומיות – שמצאו דרכם לרחוב היהודי, הפוגרומים בשלהי המאה התשע עשרה, ההגירה אל מעבר לים, ועוד. עולמן של הקהילות היהודיות המסורתיות, והרבנות הקהילתית בכלל זה, נדחק אל שולי העניין והדיון ההיסטורי. חוקרים שאכן נתנו דעתם לנושא זה, עשו זאת בדרך כלל כחלק מדיניהם בנושאים שנזכרו לעיל.

מטבע הדברים ראוי ונכון היה להתחיל דיון העוסק בעולמו של הרב הקהילתי במאה התשע עשרה בתיאור עולמם של מי שמילאו תפקיד זה בתקופות שקדמו לכך. אלא שאנו יודעים מעט מאוד על אופיו של מוסד הרבנות הקהילתית באותה עת בשל היעדרו של מחקר מקיף וממצה. אשר על כן ספר זה איננו מהווה נדבך נוסף בחקר עולמם של רבני קהילות אלה, כזה המצביע על תמורות ושינויים שחלו במוסד הרבנות הקהילתית במהלך המאה התשע עשרה, אלא מציע התבוננות חדשה הממוקדת במרחב גאוגרפי-תרבותי ובזמן מוגדרים. מקורות שעניינם העולם הרבני במאות השש עשרה-השמונה עשרה אמנם נידונים כאן, אולם זאת מתוך התייחסות לשאלות פרטניות, כגון קנייה ומכירה של משרת הרבנות, ולא לתמונה היסטורית רחבה ומקיפה.

ספרי בא אפוא לענות על החסר שתואר על ידי סטניסלבסקי ואחרים, וזאת בשלושה ממדים המקבילים לאלה שצוינו לעיל: גאוגרפי, כרונולוגי ותמטי. בהיבט הגאוגרפי, הדיון מתמקד ברבנות הקהילתית בחלקו הצפוני של תחום המושב, כלומר, בקהילות היהודיות שמבחינה תרבותית השתייכו למרחב התרבות היהודית-ליטאית ונכללו במחוזות המנהליים (גוברניות) הצפון-מערביים של האימפריה הצארית הרוסית: גרודנו, וילנה, ויטבסק, מוהילב, מינסק, סובאלק, קובנה וקורלנד. עם זאת, בשל תופעת הנדודים שאפיינה את עולם הרבנות בן הזמן; בשל קווי הדמיון במערכות הארגוניות והמנהלתיות של הקהילות השונות ברחבי מרכז אירופה ומזרח אירופה, שהשתייכו כולן לתרבות היהודית-אשכנזית, וכן בשל מערכת הקשרים המסועפת של רבני קהילות בחלקו הצפוני של תחום המושב עם מקביליהם בפולין, בגליציה ובמחוזות

20 על הקשיים המתודולוגיים שבחקר החברה הכפרית הרוסית ראו למשל Dennison and Nafziger, pp. 399–400

דרומיים יותר (ווהלין, חרסון, יקטרינוסלב, פולטבה, צ'רניגוב וקייב), מתפרש הדיון לעתים גם לאזורים אלה. ואולם ההתייחסות לרבני הקהילות ששירתו בהם נעשתה באופן חלקי ומוגבל, וזאת בעיקר בשל מעמדם הפורמלי השונה.²¹ בעוד שאלה האחרונים הוכרו על ידי החוק כממלאים תפקיד רשמי, דבר שנודעו לו השלכות הן על הכשרתם, הן על תהליך בחירתם לתפקיד, הן על מעמדם החברתי-קהילתי והן על מצבם הכלכלי, לרבנים בתחום המושב לא היה מעמד רשמי, וזאת בשל העובדה שהחל משנות השלושים של המאה התשע עשרה הכיר החוק הרוסי אך ורק ב'רבנים מטעם'.²² מבחינה פורמלית הרב 'הרוחני' הקהילתי לא היה ישות קיימת, ולכך נודעו השלכות מרחיקות לכת על מכלול ההיבטים הקשורים בפעילותו, החל מתהליך בחירתו למשרה, דרך קביעת תנאי עבודתו, ועד האפשרות לפטרו. זו גם הסיבה לכך שדמות זו כמעט ולא הותירה עקבות בתיעוד הרשמי השמור בארכיונים, וממילא האפשרות להשוותה למקביליה בגליציה למשל, בוודאי בהקשר של התהליכים שצוינו לעיל, מועטה ביותר. ככלל, לא היה בין הרב הרוחני לרב מטעם אלא שיתוף שם התואר, ותו לא.

בממד השני, הכרונולוגי, מתמקד הדיון בעולמו של הרב הקהילתי בקהילות תחום המושב בתקופה שראשיתה ברבע השני של המאה התשע עשרה וסופה במלחמת העולם הראשונה. דווקא בתקופה זו, שהתאפיינה בתהליכי שינוי מהירים שעברו על החברה האירופית ועל החברה היהודית, יש עניין מיוחד בבחינת עולמם של הרב הקהילתי ושל מוסד הרבנות. דבר זה בולט, למשל, במתח שבין עולם הרבנות, שתפס עצמו כאחד המוסדות העומדים על משמר 'הסדר הישן' ופועלים לשימורו, לבין מגמות השינוי המהירות, ולעתים אף הרדיקליות, שנתפסו כמאיימות על סדר זה. אחד הביטויים הבולטים לתהליכים אלה היה התפוררות המבנה הארגוני המסורתי של החברה היהודית המקומית, הקהילה, שבאופן רשמי חדלה לתפקד כגוף מוכר באימפריה הצארית החל מאמצע שנות הארבעים של המאה התשע עשרה. לכאורה, אחת התוצאות שגלו לביטולו של 'הקהל', המוסד האחראי על מכלול הפעילות הקהילתית, הייתה הפסקת פעילותם של כל המוסדות והארגונים הקהילתיים, והרבנות הקהילתית בכלל זה. אלא, שכפי שהראו עזריאל שוחט ויצחק לוויטץ, גם אם 'הקהל' הפסיק לתפקד כגוף רשמי, מערכות קהילתיות אחרות, דוגמת מערכת הרווחה ('הצדקה הגדולה'), המשיכו בפעילותן, בשל התפקיד החיוני שמילאו בקיום הצרכים

Manekin, System 21

22 על כך ראו בהרחבה אצל פריז, נישואים, עמ' 140–165; שוחט, רבנות; Levanda; Sbornik, p. 800; דסלר, דור ודור, ב, עמ' קסו–קע; לתיאור מערכת היחסים המורכבת בין הרב הרוחני לרב מטעם ראו רבינוביץ', הקהל.

הבסיסיים של החברה. מצבו של מוסד הרבנות הקהילתית היה פשוט יותר, מכיוון שמבחינת השלטונות פעילותו פסקה כבר במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה עם כינונה של 'הרבנות מטעם'. עם זאת, וכפי שמתואר בהרחבה בספר זה, לצמצום ההשפעה של חוגי העילית הפוליטית-כלכלית המסורתית, שבדרך כלל איישה את מוסד 'הקהל', ולעליית כוחו ומידת השפעתו של ההמון, נודעו השלכות רחבות היקף על היבטים שונים בחייו של הרב הקהילתי. כך באשר לתהליך הבחירה שבו היו מעורבים אנשים רבים יותר וכפועל יוצא גם אינטרסים שונים ומנוגדים, וכך באשר למעמדו ולמידת סמכותו של הרב בחברה שבה טושטש המבנה ההיררכי הקלסי, לעתים עד לבלי הכר.²³

בכל הנוגע לממד השלישי, התמטי, דומה שכאן טמון אחד מחידושי המרכזיים של ספר זה, וכוונתי לעיסוק בעולמם של רבני השורה השנייה, הלוא הם רבני הקהילות הבינוניות והקטנות. לכאורה, דרך המלך לחקר הרבנות הקהילתית בת הזמן היא באמצעות בחינת עולמה ודרכי תפקודה של קבוצת הרבנים ששירתו בקהילות גדולות דוגמת וילנה, מינסק, ויטבסק, גרוודנו, ועוד, ה'גדולים' בלשון המקובלת במסורת מחקר עולם הרבנות. ואולם, אני מבקש לטעון כי למרות שבראשית דרכם נמנו גם ה'גדולים' עם רבני השורה השנייה, הרי שבשל מספרם המועט, כמו גם בשל ייחודם, אין כל אפשרות לראות בהם קבוצה המייצגת את המיליה הרבני בכללותו, בוודאי ככל שמדובר בהקשריו הכלכליים והחברתיים.²⁴ כיוצא בכך, אין להשליך ממערכת הזיקות ומאופני התפקוד של רב הפועל במסגרת של קהילה גדולה וחזקה, בין אם כרב עיר ובין אם כרב של אחת משכונותיה, על היבטים אלה בעולמו של מי שפעל בקהילה עיירתית קטנה ומרוחקת. למיטב שיפוטי, הדרך היחידה להכיר מקרוב את עולם הרבנות הקהילתית הזו הנה באמצעות הרבנים ששירתו במאות הקהילות הבינוניות והקטנות. כך, ורק כך, על יסוד אפיון וניתוח המידע המתקבל ממגוון המקורות העוסקים בהם, עשויה להתקבל תמונה מקיפה ומבוססת של עולמו של הרב הקהילתי ושל מוסד הרבנות הקהילתית,²⁵

לבחירה בקבוצה זו כמה יתרונות נוספים. הראשון הוא שמדובר בתופעה שאת ממדיה אפשר לשער אם נזכור שבכל רגע נתון בתקופה הנידונה כאן כיהנו בקהילות אלה מאות רבנים, שהיו חוט השדרה של עולם הרבנות היהודית-

23 לדיון מפורט בהיבטים שונים של המערכת הקהילתית המשתנה ראו רייזמן, הקהילות.

24 וראו בעניין זה גם אצל שוורצפוקס, רבנות, עמ' 58.

25 על פי מקור אחד, באמצע שנות השישים של המאה התשע עשרה פעלו ברחבי האימפריה הרוסית (כולל פולין) 5,109 רבנים ומורי צדק (למספר בני ישראל, המבשר, כ"ו באייר תרכ"ו [6/18]).

ליטאית.²⁶ לשון אחר, מדובר בתופעה חברתית, דתית ופוליטית רחבה, שבשל מעמד המיוחד של מי שנמנו עמה, היו לה השלכות רבות הן על עולמם של יהודי המקום והן על הקהילה כמסגרת פוליטית-חברתית.

יתרון נוסף לעיסוק ברבני השורה השנייה הוא האפשרות להאזין לממד פחות מוכר של השיח הרבני בן הזמן. מטבע הדברים, וכפי שמקובל הן בספרות ההגיוגרפית והן ברבים מהמחקרים העוסקים בעולם הרבנות, בדרך כלל נשמע הקול הרבני בהקשרים של פסיקת הלכה ו/או עיסוק בשאלות ציבוריות כלליות. אלא שקול זה הוא קולה של קבוצה מצומצמת, ויהיה מי שיאמר – נבחרת, של רבנים ידועי שם, שכאמור לא ניתן לראותם כמייצגים את המיליה הרבני בכללו.²⁷ לא זו אף זו. הדיון בסוגיות אלה, חשובות ככל שהיו, היווה מרכיב חלקי בלבד בשיח הרבני בן הזמן שתכניו התפרשו על מכלול רחב של נושאים אשר תפסו מקום מרכזי הן בעולמו של הרב הקהילתי והן בשיח הפנים-רבני והציבורי. היה זה שיח ארצי, ראלי, יומיומי, שעסק לעתים במה שנראה כזוטות ולא כשאלות העומדות ברומו של עולם, בעיקר כאלה שהתעוררו ונדונו בהקשר של הזיקות שבין הרב לקהילתו. הקשיים שנלוו למציאת משרת הרבנות, מערכות היחסים המורכבות של הרבנים עם בני הקהילות, המצב הכלכלי הקשה שאפיין רבים מרבני הקהילות ושאלת סמכותו ומעמדו של הרב המקומי, תפסו מקום מרכזי וחשוב בשיח זה, ולא בכדי. שהרי לשאלות אלה נודעה השפעה של ממש הן על מהלך חייהם והקריירה הרבנית שלהם, והן, במקרים לא מעטים, אף על דרכי הפסיקה שלהם.

היתרון השלישי של העיסוק ברבני השורה השנייה הוא הצוהר שהוא פותח להכרת המערך הקהילתי הציבורי של החברה היהודית במזרח אירופה בתקופה הנודנה. מעצם תפקידו כנושא משרה ציבורית גם אם לא פורמלית, קיים הרב הקהילתי קשרים וזיקות עם מרבית מרכיבי החברה המקומית. בחינת הקשרים שבין הרב למערכת הממסדית המקומית, כמו גם בינו לבין חברי קהילתו, חושפת היבטים רחבים ומעניינים ביותר של מערך החיים הקהילתי וכן של הדינמיקה המורכבת שעמדה ברקע התהליכים הפוליטיים והחברתיים המקומיים.

ורביעית, העיסוק במוסד הרבנות הקהילתית מאפשר התבוננות מזווית בלתי מוכרת במערך העל-קהילתי של יהודי מזרח אירופה, זה הפרופסיונלי-ארגוני. בשל מידת הניידות הגבוהה שלהם, שהתבטאה במעבר ממשרה למשרה בטווח

26 לשם הדגמה של היקף התופעה, בשנת 1903 שלח הרב יצחק יעקב ריינס מכתבים לשמונה מאות וחמישים רבנים בהצעה שייתמכו בתנועה הציונית. על כך ראו הזמן, ג' באדר תרס"ג

[1/12].

27 לדוגמה ראו רביצקי, ארץ ישראל.

של 3–5 שנים בממוצע, נתפסו רבני הקהילות כקבוצה הפחות יציבה מכלל בני החברה היהודית, וכמי שאינם משתייכים באופן אורגני למסגרת קהילתית זו או אחרת. רבני הקהילות גם תפסו עצמם, ונתפסו במידה מסוימת על ידי בני זמנם, כחברים במעין אגודה פרופסיונלית על-קהילתית בלתי פורמלית, 'רפובליקה רבנית' הפועלת על פי קודים של התנהגות מיוחדים לה. מכאן שההתבוננות בקבוצה זו חושפת נדבך נוסף, ובמידה רבה בלתי מוכר, זה המצוי בתוך שבין הקהילה המקומית לבין השיח ומגמות ההתארגנות האידאולוגיות והפוליטיות שאפיינו את העולם היהודי במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. במקביל אפשר אמנם להצביע גם על מגזרים פרופסיונליים יהודיים על-מקומיים נוספים, דוגמת שוחטים וחזנים, ואולם זה הרבני היה היחיד שאפשר לזהות בו מערכת מורכבת של קשרים וזיקות, ולעתים אף של דפוסי היררכיה וארגון, אם כי רופפים ולא מחייבים.

על אף האמור לעיל, כמה היבטים הקשורים לעולמו של הרב הקהילתי אינם נידונים בספר זה. הראשון הוא הזיקות והיחסים שבין רבני הקהילות 'הרוחניים' לבין הרבנים מטעם. עם כינון מוסד הרבנות מטעם נאלצו הקהילות להתמודד עם הכורח למנות רב מטעם ובו בזמן גם רב רוחני. עם זאת, ושלא כפי שהיה מקובל בפולין הקונגרסאית, ההבחנה בין השניים הייתה חדה וברורה. בעוד שבתחומי אחריותו של הרב מטעם נכללו מרכיבים שאינם ממהות העולם הרבני, כגון ניהול ספרי הרישום (מטריקות) הקהילתיים ומתן אישור פורמלי לקיומם של טקסים דתיים (נישואין, גירושין), הרב הרוחני עסק בכל ההיבטים הקשורים לעולמם הדתי של בני ובנות הקהילה. הוא היה הפוסק הבלעדי בשאלות של איסור והיתר, ניהל את הטקסים הדתיים, שימש כמגיד שיעור וכדרשן, וכל כיוצא באלה. המשותף בין השניים הצטמצם לתואר רב, ובקהילות מסוימות לעובדה שהרב הרוחני קיבל את התואר 'סגן הרב מטעם' וזאת כדי לאפשר לקהילה לשלם את משכורתו מתקציבה השוטף. הבחנה זו ניכרה גם בדיון בשאלת הרבנות, שעמדה במוקד השיח הציבורי במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. אכן, בשיח זה נשמעה לעתים ביקורת גורפת על מוסד הרבנות בכללו ועל אופני תפקודו. אלא שקריאה מדוקדקת של הטיעונים שנשמעו מעלה הבחנה ברורה בין הביקורת על הרבנים הרוחניים, כזו שמקורה היה בחוגים משכילים והבתר-משכילים, לבין הביקורת על הרבנים מטעם שנשמעה מצד כל שכבות הציבור. בעוד שבמוקד הביקורת כלפי הראשונים עמדה טענה בדבר אי הרלוונטיות שלהם וחוסר יכולתם להתמודד עם צורכי הזמן והחברה, הרי ששורשי הביקורת כלפי הרבנים מטעם היו בתחושה שמדובר במוסד אנכרוניסטי ומיותר המשרת אך ורק את האינטרסים של השלטון.

נוסף על כך, אין הספר עוסק בעולמו של הרב הקהילתי החסידי, למעט במקרים בודדים, וזאת בשל כמה טעמים. יש לזכור שהרב החסידי לא נבחר לתפקידו (לפחות לא בפועל) על ידי בני הקהילה, אלא מונה על ידי הצדיק החסידי שמצודתו הייתה פרושה על האזור שבו שכנה הקהילה. לתהליך זה נודעה השפעה גם על דרכי התנהלותו של הרב בקהילה החסידית ועל מערכת היחסים שנטוטה בינו לבין קהילתו. מכיוון שהרב החסידי לא שאב את סמכותו מהקהילה אלא ממי שמינה אותו, הוא גם לא היה נתון למרותם של חבריה הן באשר להיבטים הציבוריים של התפקיד והן באשר להיבטים המעשיים, כגון תנאי עבודתו, תקופת המינוי, האפשרות לפטרו ועוד. מכאן שבמידה רבה, בדומה לרב מטעם, מדובר בישות שונה מזו של הרב הרוחני בקהילות לא חסידיות, למרות שבהיבט של התפקוד היומיומי (פסיקת הלכה וכדומה) אפשר להצביע על קווי דמיון ביניהם.

מתודולוגיה

אחת הסוגיות המרכזיות העולות בדיון בעולמם של אנשי דת, ועולם הרבנות בכלל זה, היא האופן שבו תופס הכותב את מושאי דיונו. דיון זה מתקיים בדרך כלל בשתי סוגות מקבילות – הספרות ההגיוגרפית וספרות המחקר – המתאפיינות בשונות מתודולוגית. מעצם טיבה מתייחסת הספרות ההגיוגרפית לדמויות שבהן היא עוסקת כבעלות מעמד, ערך ומשקל ייחודיים, לעתים עד כדי כך שמיוחס להן ממד של קדושה. הדיון נעדר לפיכך מגמה ביקורתית והוא מתמקד בהצגת ייחודם וסגולותיהם התרומיות. מגמה זו אופיינית להיסטוריוגרפיה האורתודוקסית וכן לזיכרון העממי הקולקטיבי הנוזק לדמויות מופת הן כמושאי הערצה והזדהות והן כאלה שניתן היה לפנות אליהן בעת מצוקה.²⁸ המחקר ההיסטורי, כך על פי תפיסתי, בוחן את מושאיו מנקודת מבט שונה. רבנים וכמרים, גדולים, חשובים ובעלי מעמד ככל שהיו, נתפסים כבני אדם, כיצורי אנוש שלהם תקוות וחלומות, רצונות ומאויים, וזאת בצד יצרים וחולשות. אשר על כן, הם, תפקידיהם והאופן שבו הם ממלאים אותם, נבחנים באותן אמות מידה המשמשות לבחינת כל מי שנמצא בשלבי השונים של הסולם החברתי. תפיסה זו רווחת בקרב חוקרי עולם הכמורה, כפי שכתבה חוקרת הנצרות לואיז שורן-שוטה במחקרה על הכמורה האירופית בראשית העת

28 ראו למשל פייבלזון, אור; דסלר, דור ודור, א, בהקדמה; ברגמן, תורה.

החדשה: 'המחקר מתבצע מנקודת מבט של היסטוריון חילוני שעבורו הכמרים נתפסים כבעלי תפקיד בעולם הריאלי. אשר על כן, מטרת המחקר היא בחינה של הפונקציה החילונית שממלאים אנשי דת [...] כמו גם הבנת הקשר שבין האופן שהם תפסו את תפקידם לבין האופן שבו תפקיד זה נתפס על ידי בני החברה'.²⁹ בהקשר זה ראוי לציין שהמחקר הביקורתי בוחן בעין אנושית לא רק את הרב הקהילתי אלא גם את המקום שבו פעל, קרי את מוסדות הקהילה על שיקוליהם ואופני פעילותם בהקשר של הרב המקומי.³⁰ זה העיקרון שהנחה אותי, ודומה שרק אימצו מאפשר בחינה עניינית ונטולת פניות.

חיבור ביוגרפיה קיבוצית מציב לפני החוקר קשיים מתודיים מורכבים, שהמשמעותי שבהם הוא החשש מפני גלישה להכללות ולמסקנות לא מבוססות הנובעות הן מהיקף הקבוצה הנחקרת והן מהשונות בקרב מי שנמנים עמה. כדי להתמודד עם אתגר זה יישמתי בעבודתי את מתודת ההיסטוריה הכמותית. לצורך כך נבנה מסד נתונים רחב של כ-1,500 רבנים שנולדו בשנים 1800–1875 ושירתו בקהילות מרחב התרבות היהודית-ליטאית. מסד נתונים זה מכיל את שמותיהם, מקומות הלידה, תאריכי הלידה והפטירה, מקומות הלימוד, הספרים שכתבו, קהילות השירות והגיל בעת קבלת משרות הרבנות השונות. מידע רחב ומפורט זה, שנאסף ממקורות שונים ומגוונים, מאפשר להציג תמונה הקרובה ככל האפשר למציאות ההיסטורית-חברתית של 'טיפוס אידיאלי' של הרב הקהילתי.³¹ עם זאת, גם כאשר עלה בידי לאסוף רק כמות מוגבלת של נתונים מפורטים באשר לקיומה של תופעה זו או אחרת, עדיין יכולתי לעמוד על קיומה והיקפה לאור המקום שתפסה בשיח הציבורי בן הזמן, ובעיקר בכתיבתם של מי שהשתייכו בעצמם למיליה הרבני, ושהתופעות שתוארו עמדו בסתירה לדימוי האידיאלי שאפשר היה לצפות שישוו למוסד הרבנות. כאן צעדתי בעקבותיו של מרדכי ברויאר, שבמחקרו על הרבנות הקהילתית באשכנז במאה החמש עשרה עמד בפני קשיים מתודולוגיים דומים, והוא סיכם זאת בכותבו כי 'מערכת נתונים היסטוריים פתוחה לרוב לאינטרפרטציות שונות, ותפקידו של מי שעוסק בהיסטוריה חברתית, לאחר שבריר וליבן את הנתונים, הוא לשחזר ולפרש את המציאות ההיסטורית תוך צירוף הנתונים למבנה כולל וסביר'.³²

Schorn-Schutte, p. 4; Malony & Hunt, Clergy, p. x

30 לתפיסה אידיאלית של מוסדות הקהילה את תפקיד הרב ראו דבריו של אלישע אבינר, בתוך: לוונטל, שררה, עמ' 48.

31 על קשיים אופייניים למחקר מעין זה עד כדי הצורך לבחון אם כל מי שהתהדר בתואר 'רב דמתא' אכן שימש רב בקהילה זו, ראו דמביצר, כלילת יופי, עמ' לב.

32 ברויאר, מעמד הרבנות, עמ' 47.

דילמה נוספת הניצבת בפני מי שעוסק בחקר קבוצות חברתיות היא אופן הצגת הממצאים, ובמקרה דנן – אופן הצגת סיפורה של הרבנות הקהילתית במקומות ובתקופה שהוגדרו. לאחר התלבטויות החלטתי להציג את הסיפור באמצעות מעקב אחר מסלול חיים אופייני לרב קהילתי 'טיפוסי'. כך, בחלקו הראשון של הספר – בדרך אל כס הרבנות – מתלווה הקורא אל הלמדן הצעיר החל משלב לימודיו והכשרתו, דרך התהליך המורכב ורווי האכזבות של הניסיון למציאת משרת רבנות קהילתית, תהליך שהתאפיין במחלוקות פנימיות בקהילות השונות באשר לזהותו של המועמד המועדף, במתווכים שונים ובשיטות תיווך שונות שנועדו לקדם את המועמדים השונים, בדרשת המבחן שהיה עליו לשאת, במשא ומתן עם הגורמים הקהילתיים על תנאי העסקתו, ועד לקבלת 'כתב הרבנות' הנכסף.

חלקו השני של הספר – רב בקהילתו – עניינו התקבלות הרב בקהילתו החדשה; מגוון התחומים שבהם עסק; תפיסתו את עצמו כדמות רבנית-למדנית; קשריו עם רבני קהילות אחרות; היקף ותוכן היצירה הלמדנית והתורנית שלו; דרשותיו; פעילותו הציבורית; המחלוקות והסכסוכים שנלוו לנכוחותו ולפעילותו; תופעת הרבנות הכפולה; יחסיו עם מוקדי כוח וסמכות מקומיים דוגמת העילית הפוליטית והכלכלית, השוחטים, הקצבים והדיינים, כמו גם עם העמך; מצבו הכלכלי; תפקידה ומעמדה של אשת הרב, והשלב שבו הוא מסיים את תפקידו בקהילה, אם ביוזמתו ואם עקב החלטת מוסדות הקהילה לפטרו, ויוצא לדרך חדשה.

למרות ההתמקדות בהיבטים החברתיים, הכלכליים והפוליטיים בעולמו של הרב הקהילתי, אין לשכוח שמדובר בדמות שהייתה הסמכות הדתית המשמעותית, ולעתים אף היחידה, בקהילה המקומית. ככל שהדילמה הכרוכה במהות זו התחדדה והתבררה, נתתי דעתי לאפשרות שבהיבט זה היה הרב המקביל היהודי של דמות דתית אחרת שחיה ופעלה במסגרת חברתית-פוליטית דומה, הלוא הוא הכומר המקומי, שהיה בדרך כלל יווני-אורתודוקסי במרחב הרוסי, וקתולי במרחב הפולני-ליטאי.³³ לכאורה, ושמה בשל העובדה שהחוקרים נתנו דעתם בעיקר להיבטים הדתיים והרעיוניים של עולם הרבנות, רב השונה על הדומה בין שתי דמויות אלה, וממילא במרבית המחקרים העוסקים בעולם הרבנות לא נערכה בחינה השוואתית בין עולם הרבנים לזה של הכמרים הקהילתיים. והנה, בחינה של חיבורים שכתבו כמרים בני הזמן, דוגמת חיבורו הידוע של הכומר הכפרי

33 הקבלה מעין זה קיבלה ביטוי גם בספרות היהודית בת הזמן, שלתפיסתי מהווה שיקוף של תודעה חברתית רחבה יותר. על כך ראו למשל פרץ, כל כתבי, כרך רביעי, ספר שני, קמז.

בן המאה התשע עשרה, יואן בליוסטין (Belluustin), כמו גם של ספרות מחקר רלוונטית דוגמת זו מחקר גרגורי פריז,³⁴ וכן מחקרים מתחום הסוציולוגיה של הכמורה, מצביעה על קווי דמיון רבים בין הרב הקהילתי לכומר המקומי.³⁵ גם זה, כרב הקהילתי, לא היה בדרך כלל בן המקום, למד טרם מינויו בסמינר לכמרים, עבר תהליכי בחירה וקבלה מורכבים, היה תלוי בבני עדתו ככל שמדובר במצבו הכלכלי, וחש במקרים רבים תחושות תסכול בשל שממון אינטלקטואלי סביבתי או עוינות מצד גורמים מקומיים. כמפורט בפרקי הספר השונים, ניתוח קווי דמיון אלה העלה תובנות משמעותיות באשר להיבטים שונים בעולמו של נושא המשורה הדתית בקהילה קטנה וסגורה, דבר העולה גם ממגוון רחב של מחקרים שעניינם עולמם של כמרים ככלל ועולמו של הכומר הכפרי-קהילתי בפרט.³⁶ כיוצא בכך, ניכרים קווי דמיון ברורים בין הניסיון לסרטט ביוגרפיה קולקטיבית של רבנים במקום ובזמן נתונים, לבין ניסיונות דומים שבמוקדם כמרים החיים ופועלים במציאות דומה או אף שונה.³⁷ דומני שמעבר למשמעות המידית של חציית המחסום התודעתית-מחקרי של בחינה השוואתית מעין זו, עשוי הדבר לתרום גם למחקרים עתידיים בנושא זה.

המקורות

לרשות חוקר עולם הרבנות במאה התשע עשרה עומד מגוון רחב של מקורות קלסיים: תיעוד רשמי, תיעוד קהילתי, ספרות זיכרונות, ספרות הלכתית ורעיונית שנכתבה על ידי נשואי המחקר, וכיוצא בזה. מדף הספרים העוסק בעולם הרבנות עמוס גם בספרות הגיוגרפית, ספרות סמיהגיוגרפית וכזו שפורסמה בשנים האחרונות על ידי רבני קהילות שונות ומתרכזת בעיקר בתפיסתם את מוסד הרבנות ובדילמות שליוו את פעילותם.³⁸ בצד כל אלה לא נפקד גם מקומן של הספרות היפה וספרות הפולקלור המביאות לידי ביטוי, בדרךן שלהן, היבטים

34 ראו למשל Freeze, Levites; idem, Parish Clergy

35 על כך ראו בפירוט אצל Malony & Hunt, Clergy

36 ראו למשל Brunet, Priests; idem, Basel; Francis and Rodger, Personality; Himka

Priests; Malony & Hunt, Clergy; Nauss, Personality; Nesbitt, Clergy

37 ראו דיון מפורט בנושא זה אצל Schorn-Schutte, Priest, p. 8

38 ראו למשל ברכיהו, טל לברכה; לוונטהל, שרה; ביגמן, רבנות; לאו, רבנות; מרק, גדולי

הדור; סורסקי, אברמסקי; שלו, שיחת חולין.

שונים של המציאות ההיסטורית הרלוונטית.³⁹ אוטוביוגרפיות של רבנים בני הזמן, לעומת זאת, הן בבחינת מצרך נדיר.⁴⁰ בשלבי הראשונים של מחקר זה הסתייעתי בעיקר במקורות הקלסיים, שסייעו בידי לגבש את התשתית העובדתית ובעיקר לשחזר את הביוגרפיות של מאות רבני הקהילות הנידונים בספר. אכן, בשל אופיים של חיבורים אלה ההסתמכות עליהם מצריכה זהירות יתר,⁴¹ ועם זאת יש בהם גם מידע רב ותוכנות רבות ערך. ואולם, ההיבט שנעדר בדרך כלל מסוג זה של מקורות הוא השיח הפנים-רבני, כמו גם האופן שבו נתפס ונדון מוסד הרבנות הקהילתית בשיח הציבורי בן הזמן. הנחתי שהאזנה לקולות שנשמעו בשני סוגי שיח אלה עשויה לתרום רבות להבנת היבטים נוספים בעולמו של הרב הקהילתי. לשמחתי ניתנה לי האפשרות להקשיב לקולות שונים, הן של רבני קהילות והן של רבנים אחרים שדנו בעולמה של הרבנות הקהילתית באמצעות העיתונות בת הזמן, בעיקר זו היהודית.

בתוך זמן לא רב מאז ראשית הופעתה במזרח אירופה בשלהי שנות החמישים של המאה התשע עשרה, הייתה העיתונות לבמה המרכזית והרחבה ביותר של השיח הציבורי היהודי.⁴² אכן, בדרך כלל נדרשה העיתונות היהודית בראש ובראשונה לנושאים העומדים במרכז סדר היום הציבורי, החל בשאלות בעלות אופי דתי, דרך שיח מעמיק אודות הרעיון הציוני, המס על השחיטה שהעיק קשות על המצב הכלכלי של יהודי האזור, השרפות החוזרות ונשנות, הפוגרומים, יישוב ארץ ישראל, הגיוס לצבא הרוסי, וכלה בשאלת ההגירה הגדולה אל מעבר לים והשלכותיה על מציאות החיים במזרח אירופה.

כדי להפוך שיח זה למשמעותי ולכזה שיציג מגוון רחב ככל האפשר של דעות ועמדות, אימצו עורכי העיתונים מדיניות פרסום ליברלית ביותר של כתבות ששלחו כותבים שחיו בקהילות שונות ושהזינו את העיתונים במגוון רחב של דיווחים.⁴³ עיון בעיתונות אפשר אפוא התבוננות במה שהתרחש בקהילות הקטנות והמרוחקות, אלה שהיו סמויות מן העין הציבורית ולעתים גם מן הלב. עד מהרה נדונו מעל דפי העיתון גם נושאים שקודם לכן קיבלו ביטוי רק בשיח הציבורי המקומי, ובהם גם שאלת הרבנות הקהילתית על מכלול היבטיה. על

39 ראו למשל דרויאנוב, בדיחה; Grade, Rabbis

40 ראו למשל אובצינסקי, תולדות.

41 ראו למשל ארנרייך, שבת הכהן.

42 על כך ראו קוקן, חדשות; הנ"ל, עיתונות. על השפעת העיתונות על עיצוב המרחב הציבורי

ראו Habermas, Public Sphere, pp. 16–22, 38–41

43 על כך ראו בהרחבה אצל אורחן, נשים כותבות, עמ' 41–68; טל, קנטור, עמ' 199–200.

המקום שתפס הדיון בשאלת הרבנות בעיתונות היהודית העיד הרב יחיאל יעקב ויינברג, בכותבו בראשית המאה העשרים, כי 'השאלה היא בשעתה התעוררה ברעש גדול ובשאון רב וכמה פעמים בזמנים שונים קנתה לעצמה מדור קבע בעיתונותנו העברית ותהי למרכז וכוחי סופרים שונים ונושא לפולמוס של דברים, גם חריפים וגם מיושבים'.⁴⁴

ואכן, במסגרת דיון זה ניתן ביטוי פומבי לתהליכים השונים שליוו את עולמה של הרבנות הקהילתית, בעיקר כאלה שלא מצאו את מקומם בתיעוד רשמי כלשהו, ובכלל זה כתבות העוסקות בתהליכי חיפוש רבנים ומינויים; דיווחים על מחלוקות ומאבקים; ביקורת מתוך העולם הרבני ומחוצה לו על כשלים אתיים וארגוניים בתהליכי המינוי; דיון בשאלת ירושת משרת הרבנות; מעמדו של הרב וסמכויותיו; מעמדה של אשת הרב ושאלת הבטחת עתידה הכלכלי לאחר מותו, וכן מגוון רחב ביותר של תיאורים מפורטים הנוגעים במישרין או בעקיפין להיבטים אחרים בעולמו של הרב הקהילתי. לא זו אף זו. העיתונות שימשה במה למאות רבני קהילות קטנות שעד כה נמנעה מהם הן האפשרות להציג בפני כל את מצבם הקשה והמורכב, וכן להשתתף באופן פעיל בשיח הציבורי העל-קהילתי. עיון במאות הדיווחים והכתבות העוסקים בשאלת הרבנות הקהילתית מצביע על כך, שאין עוד קבוצה בחברה היהודית בת הזמן שקיבלה ביטוי כה בולט בשיח ציבורי זה כרבני הקהילות.

כבר בשלב מוקדם זה ראתה העיתונות את עצמה 'כלב השמירה' של החיים הציבוריים. כך למשל התבטא אברהם הרכבי במאמר שפרסם בשלהי שנות השמונים של המאה התשע עשרה:

ובשביל מה נבראו מכתבי-העת בעולם? הווה אומר: בשביל שידעו כל באי עולם כי הפנקס פתוח והיד כותבת, וכל הרוצה לנהוג שררה על הציבור ולעשות מעשים על דעת עצמו ידע כי יש עין רואה ואזן שומעת וכל מעשיו בספר נכתבים.⁴⁵

החרה החזיק אחריו עורך אחר שכתב: 'את אוהבי האמת הננו מעמידים לצופים בכל עבר ופנה, וכל אשר יראו יגידו לנו, ואנחנו נקרא ונשמיע ונודיע בכל גבול ישראל את הדבר ההוא, למען ידעו הנאשמים כי יש עיניים צופיות לכל מעשיהם'.⁴⁶ ואלה, הקוראים אוהבי האמת, עמדו עד מהרה על הפוטנציאל המשמעותי הגלום בסוגה חדשה זו, כפי שתיאר זאת בחדות ובבהירות יחיאל אהרן פרלמוטר:

44 ויינברג, על הרבנות, י' באב תרע"א. וראו גם הנ"ל, שאלת הרבנות.

45 אודה.

46 פלוני ואלמוני, ממשכנות ישראל.

מכתבי־העת לבני ישראל המה לנו כצופים העומדים על משמרתם משמרת הכבוד, להגיד לאחינו צדקתם ומשוכתם. כי זאת היום בישראל כמעט יראה הסופר און בעדתו, גם אם קטנה היא ודלה באלפי ישראל, לא יוכל להתעלם ממנה, וגם אותה יביא במשפט לפני דעת הקהל וכסאה; והיה אם לא תצדק בהשפטה, הנה נכתם עוונה בעלי מכתבי־העת ללשונונו לדראון עולם בל תמחה, על כן יצאתי אנכי הפעם לשאת חרפה גם על עדתי הקטנה ומפרי ידיה אתן לה, למען תדע כי אם גם במחשך תעשה מעשיה, זר מעשיה, קלונה תגלה בקהל רב.⁴⁷

ואכן, בעולמה של הרבנות הקהילתית שימשה העיתונות לא רק ככלב שמירה אלא ככזה ש'נביחותיו' נשמעו בכל רחבי תחום המושב. יהודים מקהילות שונות, כמו גם רבנים שחשו שנעשה להם עוול, הרבו לדווח על כך, לעתים אף בכמה עיתונים, ובאופן זה הפכו בעיה מקומית לנושא בעל משמעות ציבורית רחבה. ההסתמכות על עיתונות מקור היסטורי איננה נטולת בעיות ומזמנת לא מעט מכשולים פוטנציאליים, בעיקר בכל הנוגע לאמינות הדיווח. עורכי העיתונים היו מודעים היטב לבעייתיות הזו, כפי שעולה, למשל, מדברים שהתפרסמו בעיתון 'המליץ':

איפה האמת? הנוכל לברר אותה מתוך הידיעות האלה? העיתון – הלא מחויב הוא לקבל ולהודיע כל דבר המאושר בחותם הגבאי [...] ונמצא הקורא החפץ לדעת דבר לאשורו מגשש כעוור באפלה. ובכל זאת הננו מנסים. יודעים אנו כי פה ושם, בכרכים ובעיירות, נמצאים אנשים שלהם אוזן שומעת, ועין רואה ויד כותבת, ואת האנשים האלה הננו מעירים ומעוררים, מחזקים ומעודדים, לתת לנו יד, להיות לנו לעזר.⁴⁸

במקרים לא מעטים שבהם התפרסם בעיתון מידע מגמתי, או מוטעה, פורסמו בו הכחשות או תיקונים.⁴⁹ לעתים אף פנה המו"ל לקוראיו בבקשה להגיב על כתבה שתיארה קהילה זו או אחרת באור לא מחמיא: 'אין אנו ערבים לכל הדברים הבאים במכתב הזה מעיר אומאן אם אמת הם ואם לא [...] והננו מחלים את פני יושבי העיר הזאת אם שקר העיד בה הכותב יעמדו ויצדקו, יריצו דבריהם אלינו ונוציא לאור צדקתם'.⁵⁰ עם זאת, האפשרות להגיב למתפרסם בתוך זמן קצר

47 פרלמוטר, מרוחבה. וראו גם הערת המו"ל, המליץ, כ"ח באדר ב תרמ"א [17/11], עמ' 220.

48 פלוני ואלמוני, ממשכנות ישראל.

49 ראו למשל תמרת, מילייציץ; למען האמת; שמש דמתא, הספד. וכן הדיון בעיתונים 'המגיד' ו'הכרמל' על תפקודו של הרב ריבלין מריגה ביום הכיפורים תרכ"ט: לווינוון, מכתבים; יח"ס, תביעת עלבון.

50 ראו למשל המ"ל, אומאן. לדיון מפורט בנושא זה, כולל דוגמאות רבות, ראו טל, כתבות.

מפתח אישים

- אברך, זאב וולף 38, 148
אברמסקי, יחזקאל 155, 213
אובצינסקי, לוי 33
אולשוונגר, יצחק זאב 25
אורלנסקי, יהודה 86
אטקס, עמנואל 3, 17, 32
איגר, עקיבא 2, 124, 213
אידלציק, אברהם חיים 38
אייזנשטט, אברהם צבי 25
אילוביצקי, ישעיהו אליעזר 56
איסרליש, משה (רמ"א) 223
איסרלן, ישראל 30, 72
איש הורביץ, אלעזר משה 175
אלטר, אברהם מרדכי (האדמו"ר מגור)
106, 102
אלטר, יצחק מאיר (האדמו"ר מגור) 132
אלטשול, עקיבא 22
אלטשולר, עזרא 150
אליאשברג, יהונתן 25, 139, 209
אליאשברג, מרדכי 33, 139, 222
אליאשזון, יהושע 56
אלכסנדר השני 128, 129
אמזן, יעקב 216
אמסטרדם, נפתלי 62, 223
אנגל, מרק 213, 232
אנצילביץ, זלמן 212
אפשטיין, ברוך הלוי 26, 214, 215, 219
אפשטיין, יחיאל מיכל 29, 36, 64, 151,
158, 215, 224
אפשטיין, שלום הלוי 212
ארלוזורוב, אברהם יחזקאל 175
אשכנזי, אליעזר 220
אשכנזי, יוסף 22
באס, ליב נח 77
בביצקי, נחום 201
בולקה, ראובן 154
בונימובסקי, בן ציון 33
בונפיל, ראובן 1
בורוכוב, אבא יעקב 25
בורנשטיין, אברהם (האדמו"ר מסוכאצ'וב)
102, 106
בלאזר, יצחק 62
בלום, ג'ק 146, 147
בלומברג, משה יחזקאל 37
בליוסטין, יואן סטפנוביץ' 12, 87, 88,
116, 155
בנגיס, זליג ראובן 61
בניהו, מאיר 86
בקון, גרשון 2, 17
ברדיצ'בסקי, מיכה יוסף 190, 200,
ברודנו, שלמה מרדכי 33
ברוורמן, חיים השל 192
ברויאר, מרדכי 1, 10

- גרוסמן, אברהם 1
 גרטנר, חיים 2, 17, 41, 57
 גרינהויז, נחום 92, 100
 גרינוולד, יקותיאל יהודה 72, 110
 דוד טעביל 50
 דון יחיא, אליעזר 25
 דימנט, בנימין באלי 25, 37, 38, 221, 222
 דייטש, אליעזר חיים 91
 דייטש (ברא"ד), מיכאל 178–181
 דיינובסקי, דוד 38
 דיסקין, יהושע ליב 25
 האנט, ריצ'רד 168
 הורביץ, אליעזר משה 26
 הורביץ, אלכסנדר זיסקינד 22
 הורביץ, זאב אלטר 85
 הורביץ, יהושע פאלק 38
 הורביץ, משה 117
 הורביץ, משה שמואל 33
 הורביץ, צבי 220
 הורביץ, שבתי שפטל 95
 היימן, פולה 204
 הכהן, מרדכי בן הלל 231
 הכהן, בצלאל 25, 29
 הכהן, מאיר שמחה 33, 36
 הלברשטם, חיים (האדמו"ר מצאנו) 188
 הלוי, אייזיק מישאל 176
 הלוי, נח יעקב 222
 הלמן, דובער 175
 הלפרין, חיים הערץ 59
 הלפרין, רפאל יום-טוב 25
 הלר, יהושע 152, 208
 הלר, יום-טוב ליפמן 95
 ברוידא, צבי הירש 22
 ברוין, ישראל חיים 103, 105
 ברוק, אברהם יעקב 33
 ברזילי, יצחק 3
 ברלין, חיים 53, 61, 63, 65, 85, 145,
 150, 218, 224
 ברלין, נפתלי צבי יהודה 3, 86, 175
 ברלינר, שמריה 88
 ברמן, משה 38
 ברנייס, יצחק 166
 ברנצקי, יונה מאיר 209
 ברנשטיין, אברהם זאב 92, 184
 ברקוביץ, אליעזר 27
 ברקוביץ, חיים 1
 גוטליב, שמואל נח 101, 229
 גולדשמידט, משה 38
 גולדשמידט, שמואל 38
 גורדון, אליעזר 3, 101, 222, 223
 גורדון, יהודה ליב 180, 222
 גורדון, רפאל 203
 גורלאנד, חיים יונה 96
 גינזבורג, אהרן 38
 גינזבורג, אריה ליב 221
 גלבר, יואב 232
 גליקסברג, שמעון 152, 155
 גלמן, אוריאל 36
 גנסין, יהושע נתן 38
 גראדה, חיים 215
 גרודזינסקי, חיים עוזר 51, 163
 גרויברט, יהודה ליב 35, 108, 109, 183,
 187, 197, 201
 גרויברט, יששכר בר 33
 גרוניס, אשר 91